

VAGEVUUR EN AFLATEN: DE BOEKHOUDING VAN HET HIERNAMAALS (1862-1932)

Luc Devriese

Inleiding

Het bijbelse eerste mensenkoppel Adam en Eva had door de zondeval het paradijselijke eeuwige leven verloren. Al hun nakomelingen werden daardoor belast met een overgeërfde zonde, de erfzonde. Ze zijn gedoemd om tijdens hun leven ziek te worden, pijn te lijden en tenslotte te sterven. Het doopsel 'bevrijdt' hen van de erfzonde, wast deze zondevlek symbolisch weg, maar een effect daarvan valt slechts te verwachten na het overlijden. De onstoffelijke geest, ziel genoemd, wordt na de dood van het lichaam daardoor namelijk in de mogelijkheid gesteld eeuwig gelukkig te leven met God in de hemel. Voorwaarde daartoe is echter dat men bij het sterven zelf geen 'doodzonden', ernstige, zware zonden, op zijn/haar 'geweten' heeft. Als men daarvoor geen vergiffenis bekomen had, zal men eeuwig branden in het hellevuur, de hel.

52

Deze kerngedachte uit het officiële Rooms-Katholicisme lijkt gruwelijk, maar men moet het zien in zijn tijd, toen de kerkelijke leer aan lijden en dood een zin trachtte te geven. Met andere woorden: in tijden dat de geneeskunde quasi onmachtig was, zorgde het geloof voor troost. Men kon immers 'zijn hemel' verdienen door te lijden. De weerklink daarvan hoort men nog in wat vrome lieden vertelden bij de dood van dit of dat mens, stervend na schijnbaar onterecht erg geleden te hebben: "Die heeft toch wel haren hemel verdiend". Dat gold in alles overtreffende trap voor de vele heilige martelaars, gestorven voor hun geloof. De marteldood was de ideale dood in het vroege christendom, bij zover zelfs dat later, toen dat niet meer evident was - het christendom had immers de macht verworven - zelfkastijding en zelf opgelegde versterving vooral door strenge religieuze orden gepromoot werden en in de praktijk gebracht. De verheerlijking van het lijden van martelaars verklaart minstens gedeeltelijk de historische afkeer van de Katholieke Kerk voor euthanasie. Wel is daar in de laatste jaren de palliatieve zorg in belangrijke mate als alternatief voor in de plaats gekomen. Niet iedereen is immers geschikt voor het martelaarschap ...

Letterlijk genomen betekent versterven: (zich) dood maken of zichzelf minstens voor een stukje laten afsterven. We zien dat in de Latijnse term voor

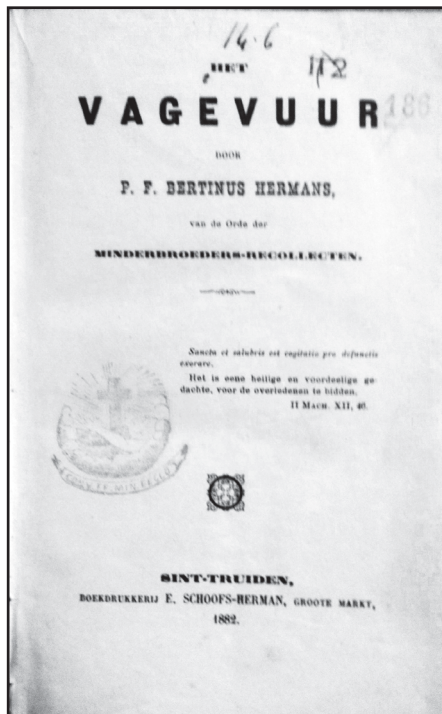
datzelfde begrip: mortificatio, samengesteld uit de woorden mors (dood) en facere (maken). In het Frans en het Engels werd dat mortification. Versterven mag uiteraard niet verward met de ergste zonde: de zelfmoord of zelfdoding uit wanhoop. In deze korte bijdrage wordt speciaal aandacht besteed aan een uiterst gedetailleerd systeem van aflaten, 'kortingen' op de duur van de vagevuurstraf, zoals aangegeven in een handleiding *Schat der aflaten* uit 1862 en in een ongedateerd (negentiende-eeuws) boekje in gebruik door de 'Conferenties van Sint-Vincentius'. Dat waren verenigingen van vrome, oorspronkelijk meestal rijke katholieken, Vincentianen genoemd, die aan liefdadigheid deden om een plaatsje te verwerven in het 'Hemelse Rijk'. In beide werkjes wordt uiterst gedetailleerd aangegeven hoe en hoeveel 'aflaten' men kon verdienen.

Afb. 1. Een gevleugelde engel leidt een verlostte ziel uit het de (letterlijk) vurige mond van een vreselijk monster: het vagevuur (Noord-Nederlandse miniatuur uit het getijdenboek van Catharina van Kleef, 15de eeuw (Pierpont-Morgan Library, New York).

Zuiveren door branden

Eerst moeten we enig inzicht krijgen in iets dat eeuwenlang erg belangrijk was in het katholieke geloof: het vagevuur (afb. 1 en 2). Dat was een vuurstraf, iets verschrikkelijks, zelfs voor de onstoffelijke ziel die langere of kortere tijd zou branden in een meestal niet nader bepaalde plek of 'staat'. Maar waarom uitgerekend branden? Dat moet gezien worden als een extreem pijnlijke vorm van zuiveren. In het Latijn wordt dat ignis purgatorius (zuiverend vuur) of purgatorium genoemd (denk aan puur: zuiver). In het Frans werd dat purgatoire, in het Engels purgatory. De termen verraden wat dat is: een locatie of toestand waarin men (of althans de ziel) van zonden gezuiverd werd door het vuur. De zonden werden erdoor 'weggeveegd'. Vandaar ook de Duitse term Fegefeuer. Na gedurende min of meer lange tijd deze pijnlijke zuivering ondergaan te hebben, kon de gezuiverde ziel alsnog in de hemel belanden. Het was het idee van de 'katharsis' (zuivering). Voor een goed begrip: dat vagevuur had geen effect, kon geen effect hebben op de erfzonde en ook niet op de zware zonden, zogenaamde doodzonden, wel op de zelf tijdens het leven begane (lichte of lichtere) 'dagelijkse' zonden.

Afb. 2. Titelpagina van een werkje geschreven door een minderbroeder (recollect) dat vermoedelijk vooral voor predikanten en andere geestelijke leiders bedoeld was.

Het was een oplossing voor een aartsmoeilijk probleem waarmee de kerkeleraars worstelden en dat weleens het 'interim' vraagstuk genoemd wordt: wat gebeurt er met de ziel tijdens de periode tussen de dood en het 'Laatste

Oordeel', het definitieve oordeel over de verblijfplaats van de doden na de verrijzenis van hun lichamen. Vanden Bosch (3) verklaart een en ander nader in zijn werk *Hemel, hel en vagevuur* (1991) over het 'hiernamaals', de staat na de dood zoals in de 17de en 18de eeuw geïnstrueerd aan de gelovigen in predicaties van geestelijken. Een citaat: 'De vroegste aanzetten tot het idee van een zuivering van de ziel na de dood, dateren uit de 3de en 4de eeuw, toen steeds pregnanter de vraag werd gesteld naar het lot van de afgestorvenen tijdens het 'interim', de tijdspanne tussen het overlijden en het 'Laatste Oordeel'. Het werd alsmaar duidelijker dat dit nog niet direct in het verschiet lag. De vraag rees wat er met de zielen gebeurde in afwachting van dat oordeel. Het was, verder citerend: 'slechts een kleine stap naar de hypothese dat dit verdict (nl. voor wat de ziel betreft) in werking zou treden dadelijk na het overlijden en het hoger genoemde vacuüm hierdoor zou worden ingevuld: in afwachting van de komende eindtijd zouden hemel en hel reeds ten voorlopigen titel, de voorlopige verblijfplaatsen zijn van de gelukzaligen en de verdoemden.'

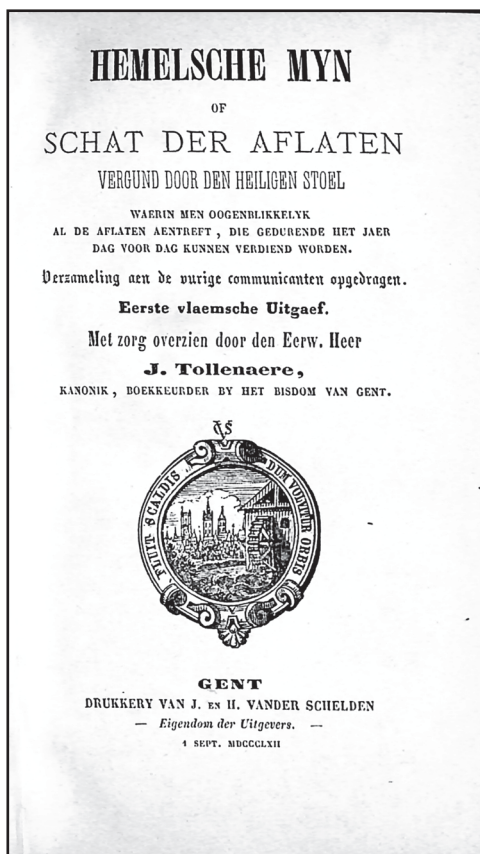
In de Joodse bijbelboeken (voor Christenen: het Oud Testament) is geen sprake van hemel en hel of vagevuur, wel van een 'Sheol', een amper gedefinieerde verblijfplaats van de doden, vergelijkbaar met de Griekse Hades. Bij de christenen lag dat helemaal anders. De onsterfelijke ziel zou doorleven in wat zeer neutraal het 'hiernamaals' genoemd werd, maar scherp ingedeeld was in een ongelooflijke staat van beloning (de hemel) en het ondergaan van een verschrikkelijke eeuwigdurende straf (de hel).

De de hoop op de ene en de schrik voor de andere zouden een allesoverheersende rol gaan spelen in het geloof en in de geloofspraktijk. De gelovigen zaten met een enorm probleem: het hellevuur was iets waaraan misschien slechts weinigen konden ontsnappen. Het definitieve, onherroepelijke karakter daarvan woog loodzwaar. Denk aan de beroemde regels van Dante over het Inferno 'Lasciate ogni speranza, voi ch'entrate...': laat alle hoop varen, gij die hier binnentreedt. Met de nadruk op 'ogni': alle. Gelukkig werd, na een lange incubatietijd, nog in de volle middeleeuwen voor de vele twijfelgevallen een oplossing gevonden: het 'vagevuur'. Het begrip vagevuur, niet bekend in het vroege christendom, werd inderdaad na een lange rijpingstijd tijdens de volle middeleeuwen (vooral twaalfde eeuw) opgenomen in de kerkelijke leer (1). In diezelfde geest kwamen theologen ook tot de notie van 'voorgeborchte van de hemel' (Latijn: limbus of limbo: rand, zoom), een plek waar de zielen van verdienstelijke 'heidene', zoals bv. Plato, of van onschuldig gestorven kinderen, zouden terecht komen. Deze werden niet gepijnigd door het vuur, maar hen werd de eeuwigdurende gelukzalige ervaring ontzegd van het 'aanschouwen van het schitterende aanschijn van God'. Dat destijds algemeen aanvaarde, maar nooit kerkelijk volledig bevestigde 'voorgeborchte' werd in 2007 officieel afgeschaft als geloofspunt door paus Benedictus XVI.

Aflaten

Doodzonden moesten nog tijdens het leven degelijk berouwd en uitgeoet worden door de zondaar zelf. Een 'doodzonde' kon dus nog vergeven worden door een 'volmaakt' berouw of een 'berouwvolle biecht', steeds gekoppeld aan een of andere vorm van boete: door zelf te bidden en/of goede daden te stellen, door zijn lijden geduldig te verdragen. Maar eenmaal gestorven, was de straf onherroepelijk. Een 'dagelijkse zonde' was niet zo erg. De meeste mensen bedreven die per definitie vrijwel 'dagelijks'. Daarvoor moest men de vuurreiniging slechts tijdelijk ondergaan. De inwerkingstijd van dat vuur kon bovendien ingekort worden door een 'aflaat'. In het kerkelijk Latijn werd dat indulgentia genoemd, term afgeleid van indulgens: welwillend. Het was een officiële kwijtschelding van tijdelijke straffen voor zonden, die wat de schuld betreft al vergeven waren.

Afb. 3. Titelpagina van een drukwerk dat uit niets anders bestaat dan tabellen met diverse soorten aflaten. De eerste 'vlaemsche uitgaef' (1862) van dit oorspronkelijk Frans werk werd 'met zorg overzien door den Eerw(aarde) Heer J. Tollenaere, kanonik en boekkeurder by het Bisdom van Gent' (boekcensor).

De zonde was dus 'vergeven', maar men had toch nog 'kwijtschelding' nodig. Hoe kan dat? De nuance valt niet gemakkelijk te vatten. Wellicht moeten we

80		voortdurende				dagwyzer.				81		
GEDEELTELYKE AFLATEN TE VERDIENEN OP DE VOLG. FEESTD.		Schaplier van de Allec. Dryvald.	Verhebel van het dach. bloed.	Broederschap v. h. H. Hart. Jesu.	Schaplier van de onkerl. Ontr. van O. J. v. Brands van O. J. v. Brands van O. J. v.	Bekeering van O. N. N. van dezen Nieuw.	Dikwylige Communie.	Het gewoenlyk byvoeten van den Catechismus.	Schijn van Rome.	Engeliche Hfg H. Thomas van Ag.	Werk tot verspreiding van goet. boeken.	Werk tot verspreiding van goet. boeken.
		Z. K. B.	Z.	Z.	Z.	Z.	Z.	Z.	K. B.	Z.	Z.	Z.
January.												
1	Besnydenis.	.	.	.	20 j.	.	.	.	.	.	.	.
6	HH. Dry Koningen.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.
	De laetste dag van de Octaef der koningen.	.	.	.	20 j.	.	.	.	.	.	.	.
	H. Naem Jesus.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.
14	H. Hilarius.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.
19	H. Fulgentius, biss.	.	.	.	20 j.	.	.	.	.	.	.	.
22	H. Athanasius, Mart.	.	.	.	20 j.	.	.	.	.	.	.	.
23	H. Raymondus van P.	.	.	.	20 j.	.	.	.	.	.	.	.
25	H. Paulus bekeering.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.
28	H. Cyrillus. Septuagesima.	.	.	.	20 j.	.	.	.	.	.	.	.
February.												
2	Lichtmis.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.
4	H. Andreas Corsini.	.	.	.	20 j.	.	.	.	.	.	.	.
8	H. Joannes de Matha.	.	.	.	20 j.	.	.	.	.	.	.	.
10	H. Guillelmus. Sexagesima.	.	.	.	20 j.	.	.	.	.	.	.	.
12	Dionysius, Paus.	.	.	.	20 j.	.	.	.	.	.	.	.
13	H. Euprosina.	.	.	.	20 j.	.	.	.	.	.	.	.
	H. Catharina van Ricci.	.	.	.	20 j.	.	.	.	.	.	.	.
14	H. Telesphorus, Paus.	.	.	.	20 j.	.	.	.	.	.	.	.
15	H. Petrus Thom.	.	.	.	20 j.	.	.	.	.	.	.	.
16	H. Avertanus.	.	.	.	20 j.	.	.	.	.	.	.	.
17	H. Patricius. Quingagesima. Aschdag.	.	.	.	20 j.	.	.	.	.	.	.	.

Afb. 4. Een voorbeeld van aflatentabellen in het boekje in afb. 2.

hier vooral de baatzuchtige bemoeienis van de officiële Kerk in zien. De hele aflatenkwestie, waar vooral in de jaren 1500 heel wat centen mee gemoeid waren (aflatenhandel), zou de westerse Kerk zuur opbreken. Er ontstond immers een tegenbeweging onder leiding van figuren met een religieuze achtergrond (Luther, Calvijn) die tot een afscheuring van 'Rome' (het pausdom en de kerkelijke bisschoppenhiërarchie) zou leiden. Een afscheuring met, zoals bekend, zware politieke gevolgen, tot en met godsdienstoorlogen, oorlogen waarin godsdienstige twisten meestal slechts een excuus vormen tot de strijd om de macht. Met de nodige (?) slachtoffers, migratie, enz. Het waren gedeeltelijk ook burgeroorlogen en dat zijn altijd de ergste.

Mettertijd verdween het 'Laatste Oordeel' letterlijk in de achtergrond, maar des te meer aandacht werd in de volkse onderrichtingen (de preken) besteed aan de zeer reëel voorgestelde straffen. De rooms-katholieke reactie op de Reformatie, het concilie van Trente (beëindigd in 1563), had veel aandacht voor het vagevuur. Het aantal sermoenen daarover werd allesoverheersend. De predikanten hielden er zelfs rationeel klinkende betogen over. Qua intensiteit was het lijden in het vagevuur gelijk met de hel, enkel de duur verschilde, en met reden: ...' de schuld van de ene is meerder als van de andere; die meer schulden heeft, moet meer betaalen; dit vereischt de Rechtveerdigheid. Dit vier brand zoo lang het stoffe vind; de stoffe zyn de zonden, de

vlekken hunne wonden, na(er)maete dat de stoffe groot en veel, de vlekken menigvuldig zijn, duerd de pyn. Alles verteerd, alles vernield, alles gezuiverd en genezen zynde, die pyn houd op ten aenzien van die ziel, zy word verlost, vliegt recht nae den Hemel toe'(4).

Aflatenschat

Afb. 5. Samen vormen de tabellen (cf. afb. 3) een niet onaardig boekje, blijkbaar bestemd voor welgestelde katholieke families.

Die aflaat moet men ofwel zelf 'verdienen' of anderen, vrienden en familieleden kunnen dat voor jou doen: door gebeden of andere boetedoeningen. Op die manier kan het vagevuur ook bij de (nog) levende gelovigen zijn nut bewijzen, hielden de predikanten voor. Die levenden konden immers door gebeden en goed gedrag de zielen in het vagevuur helpen door de strafduur te verminderen. Hier komt opnieuw de aflaat op de proppen, nu niet meer in een pecuniaire gedaante, maar als een middel ter zielenverheffing, meer prozaïsch uitgedrukt als een disciplinerend of zelfs edelmoedigheid en liefdadigheid bevorderend systeem.

Om dit 'nieuwe' aflatensysteem goed te begrijpen, moet men noties hebben van het begrip 'aflatenschat'. Wat is dat? Theologen waren tot het besluit gekomen dat niet enkel Jezus, de Verlosser, de zondige mensheid kon helpen. Een citaat uit *Het Vagevuur* (1882) van pater Bertinus Hermans (6): 'De ijselijkste tormenten der martelaren, de heldhaftige deugden der maagden, der belijders en der andere gelukzaligen overtreffen verre hunne schulden. Moeten dan zovele rijkdommen nutteloos blijven? O neen. De Opperherder der Kerk heeft de sleutel van

de schatkist in handen.' Zo had de Heer tot Petrus gesproken (7). De tekst vervolgt met er op te wijzen dat die de sleutels van de hemel draagt (de paus), niet de deur van het paradijs kan openen en alles wegnemen wat de intrrede verhindert. (...) 'Wat doet nu de paus als hij aflaten vergunt? Hij put uit den schat der H. Kerk, en stelt ons de overvloedige voldoening des Verlossers en der Heiligen in handen, om in ons gebrek te voorzien.' Men moet er wel iets voor doen: bidden, een kerk bezoeken, een gift bezorgen. Aflaten kunnen evengoed verworven worden door armen als door rijken. Enige voorwaarde is: men mag zelf niet 'in staat van doodzonde verkeren'. De verdiensten van de 'Gemeenschap van de Heiligen' vormen een schat die in handen is van de Roomse kerk (Thesaurus Ecclesiae)

La comptabilité de l'au-delà in de negentiende eeuw

Zo ontstond een uitgekiend systeem met ongelooflijk gedetailleerde tabellen van aantallen jaren of perioden van veertig dagen (quadragenen) waarmee de duur van de vagevuurstraf kon verminderd worden door godsdienstige oefeningen bij te wonen op welbepaalde dagen, door een gewijde afbeelding over de schouders te dragen (scapulier), enz. (afb. 3, 4 en 5). Een 'gedeeltelijke aflat' vermindert de tijdelijke straf, een volle aflat, scheldt die volledig weg. Was men lid van bepaalde godvruchtige genootschappen (afb. 6), dan kon men door bepaalde handelingen te stellen of bijeenkomsten bij te wonen een gedeeltelijke of zelfs een volle aflat 'verdiene' (8). Het systeem zat in zijn bloeiperiode nog veel ingewikkelder in elkaar dan hier voorgesteld wordt. Het is deze theorie en praktijk die door Franse onderzoekers 'la comptabilité de l'au-delà' (de boekhouding van het hiernamaals) genoemd werd.

GENOOTSCHAP
VAN DEN
H. VINCENTIUS A PAULO

AFLATEN DE WERKENDE LEDEN
VOLLE AFLATEN.

Op 8 December, feestdag der Onbevleete Ontvangenis van O. L. Vrouw.
Op 19 Juli, feestdag van den H. Vincentius a Paulo.
Op den tweeden Zondag na Paschen.
Op den eersten Maandag van den Vasten.
Op den dag der aanvoering als betrachtend lid, gewoon lid, lid van den bijraad en lid van den algemeenen raad.
Eens ter maand aan ieder werkend lid, mits bij alle of drie vergaderingen de bijgewoond heeft.
In het artikel der dood.

WERKENDE LEDEN DER CONFERENTIE van <i>H. D. S. Pierre (Laat)</i>	December				Januar				Febru				Mars					
	6	13	20	27	3	10	17	24	31	7	14	21	28	4	11	18	25	1
<i>L. J. de Brouwer - president</i>	/		/	/	/	/	/	/	/	/	/	/	/	/	/	/	/	/
<i>de Bontjine Jean vica. pred.</i>	/	/	/	/	/	/	/	/	/	/	/	/	/	/	/	/	/	/
<i>Schelle - trésorier</i>	/	/	/	/	/	/	/	/	/	/	/	/	/	/	/	/	/	/
<i>L. van Boorebeke - Secretaire</i>	/	/	/	/	/	/	/	/	/	/	/	/	/	/	/	/	/	/
<i>León DeBrecht</i>	/	/	/	/	/	/	/	/	/	/	/	/	/	/	/	/	/	/
<i>J. van der Meersch</i>	/	/	/	/	/	/	/	/	/	/	/	/	/	/	/	/	/	/
<i>G. De Pillequoy voorman</i>	/	/	/	/	/	/	/	/	/	/	/	/	/	/	/	/	/	/

Afb. 6. Fragment van een nauwkeurig bijgehouden tabel van 'Aflaten de werkende leden vergund' van de caritatieve Genootschap Sint-Vincentius a Paulo van de Gentse Sint-Pietersparochie in 1892-1893. De tekst geeft verder aan dat de leden tijdelijke aflaten van zeven jaar en zeven maal veertig dagen verdienen telkens zij 'ten minste met een waar berouw des herten', een conferentie, een arm gezin, armenscholen of armenwerkhuisen zullen bezoeken, of enig ander goed werk in de geest van het genootschap zullen verrichten. Deze en gelijkaardige tabellen van andere Gentse parochies uit die periode worden bewaard in de reeks 'Samenleving en Welzijn - Armoede' in het documentatiecentrum DSMG, Begijnhof, Sint-Amansberg (schenking I. De Kesel).

Noten

Le Goff, J. (1981), *La naissance du purgatoire*, Gallimard, Parijs, pp. 509. Officieel als geloofspunt afgekondigd op het tweede concilie van Lyon (1274) en op het concilie van Firenze (1438-1439).

‘Parousia’: de verrijzenis van de lichamen bij het Laatste Oordeel, steunen op Johannes’ Apocalyps, hoofdstuk 20 verzen 11-15. De titel van dit zonder twijfel moeilijkste bijbelboek betekent ‘openbaring, ontsluiting’, maar bevat eerder een pak raadsels dan middelen om de aangegeven geheimen te ontsluiëren.

Vanden Bosch, G. (1991), *Hemel, hel en vagevuur. Preken over het hiernamaals*, Davidsfonds, Leuven, pp. 205.

De Vloo, I. (1716-1775). Geciteerd uit Vanden Bosch (1991), p. 129. De sermoenen van De Vloo, die in moeilijke omstandigheden pastoor was in Sluis (Staats-Vlaanderen), daarna in Brugge, behoorden ook in de daarop volgende eeuw tot de meest verspreide.

Hermans, B. (1882). *Het Vagevuur*, Druk. Schoofs-Herman, Sint-Truiden, hoofdstuk 15. Evangelie volgens Mattheus, hoofdstuk 16, vers 19.

Chiffolleau, J. (1980), *La comptabilité de l’au-delà*, Ecole française de Rome, Rome, pp. 494. Geciteerd in Vanden Bosch (191), p. 117.

Anoniem (1932). Kleine catechismus van het Sint-Vincentiusgenootschap, Antwerpen, Zevende les, p. 18-20. Brochure in DSMG collectie, Begijnhof, Sint-Amandsberg, Reeks Samenleving en Welzijn – Armoede.